

SZILÁGYI Márton

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
18–19. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
szilagyi.marton@btk.elte.hu

EGY HANG A SÍRBÓL

Petőfi Sándor: Az utósó ember

Glas iz groba

Šandor Petefi: „Potonji čovek”

A Voice from the Grave

Sándor Petőfi: Az utósó ember (The Last Man)

A tanulmány a 19. század egyik legjelentősebb magyar költője, Petőfi Sándor (1823–1849) egyik keveset elemzett versét, *Az utósó ember* címűt tárgyalja. A filológiai háttér bemutatása után az elemzés középpontjában az a kérdés áll, hogy milyen eredete, illetve milyen párhuzamai vannak a vers szcenikája legfontosabb elemének, az emberiségből utoljára maradó ember képének (a vers mintegy az ő monológjának tekinthető). A felvillantható világirodalmi párhuzamokon (így például Mary Shelley *The Last Man* című regényén túl) igazi filológiai kapcsolatot a dolgozat az Osszián-mítoszzal és az „örök zsidó” képét megteremtő Ahasvérus-történettel talál, mivel mindkét előzmény bizonyíthatóan hozzátartozott Petőfi műveltségéhez, s mindkét hagyományelemből fordításokat is készített.

Kulcsszavak: Petőfi Sándor, *Az utósó ember* című vers, Felhők-ciklus, Ahasvérus-mítosz, Osszián

Ez a Petőfi-vers mind ez idáig nem keltette föl igazán az irodalomtörténészek érdeklődését (szövegét lásd a Függelékben). Legalábbis önálló szövegelemzést nem kapott. Nem került be a talán legnagyobb, ilyen jellegű, évtizedekkel korábbi vállalkozásba sem, amely még a verselemzések hetvenes évekbeli divatjának az áramában keletkezett, s amelyhez a kötet szerkesztője, Pándi Pál az akkor Petőfivel foglalkozó szakembergárda szinte egészét mozgósította (Pándi 1976). Ha a vers eddigi, szórványos említéseit áttekintjük, jól látható, hogy nem a mű komplex értelmezése, hanem egyes motívumainak a kontextualizálása

állt a középpontban: vagy előképeket próbáltak meg azonosítani, vagy pedig a Petőfi-életművön belüli párhuzamokat próbáltak meg fellelni hozzá. Az eddigi azonosítások eredményeiről a továbbiakban még lesz szó.

Petőfi verse lírai monológnak tekinthető: a vers címe kijelöl és azonosít egy narrátort, s a vers mintha az ő magánbeszéde lenne – a szó szoros értelmében, hiszen a költemény nem egy dialógust imitál, hanem éppen a teljes egyedül maradás pozíciójából születik meg a megszólalás. Ezt a műformát Petőfi máshol is kipróbálta: gondoljunk csak *Az örült* című versre, amely valamivel később, de ugyanebben az időkörben keletkezett.¹ Csak ez utóbbi vers rövidesen valóban hatásos szavazati darabbá vált, amelyet a költő éppúgy előadott, mint mások. Erre példa Egressy Gábor nyilvános szavazata az Ellenzéki Kör 1847. március 16-i estélyén, ahol egyébként Petőfi is jelen volt.² *Az utósó ember* esetében ez elmaradt.

A vers keletkezésének az időpontja sem egyértelmű, bár látszólag majdnem mindent tudunk róla – s ennek a problémának azért van különös jelentősége, mert a vers genezisének a kérdése erősen összekapcsolódott Petőfi pályaszakaszainak a meghatározásával. A legfőbb dilemma abból a tényből fakad, hogy a vers 1846. május 21-én jelent meg a *Pesti Divatlapban* (403–404), majd belekerült a költő 1847-es összkiadásába is – ám ott már az 1845-ös versek között volt található, „Pest” helymegjelöléssel (Petőfi 1847, 354–356).

Martinkó András – éppen ebből kiindulva – ezért alkotáslélektani megfontolások alapján úgy vélte, *A jó öreg kocsmáros* és *Az utósó ember* világát nem két hétnek, hanem sokkal hosszabb időnek kell elválasztania egymástól. Ahogyan fogalmazott:

Hasonlóképpen szinte elképzelhetetlen, hogy *Az utósó embert* és *A jó öreg kocsmárost* alig 1–2 hét válassza el egymástól (1845. szept. 10–24, illetve aug. 20–szept. 8.). És mivel az utóbbi alá az első közléskor (Pesti Divatlap 1845. nov. 10.) a költő ezt írta: „Szeptember 1845”, ennek keletkezési ideje bizonyára megegyezik a kiadásokban feltüntetett idővel, de *Az utósó ember* (megj. 1846. máj 21.!) kronológiai helyét csak az *Összes Költemények*-ben elfoglalt helye és a „Pest” megjelölés „indokolja” (Martinkó 1973, 19).

Mivel azonban Martinkó nem jutott túl a gyanú megfogalmazásán, s annak felmutatásán, hogy látszik némi ellentmondás a vers megjelenése és későbbi, kötetbeli datálása között, a kritikai kiadás ezt a következőképpen értékelte: „ám

¹ A kritikai kiadás szerint a keletkezése: Szalkszentmárton, [1845. nov. 25. – dec. 31.]: *PSÖM* 4. 2003, 89–91. A jegyzetek: uo. 399–410.

² Erről egykorú beszámoló: Szelestey László, Kőri estvély, *Életképek*, 5. évf. (1847), I., 12. szám (márc. 20.), 389. További adatok a vers előadására: *PSÖM* 4. 2003, 402–403.

a megjelenés adta ante quem terminus meghatározásán kívül [Martinkó – Sz. M.] más érvet a pontosabb datálás mellett nem tudott felvonultatni” (PSÖM 4. 2003, 332). Ezért aztán az új kritikai kiadásban Kerényi Ferenc lényegében visszatért Ferenczi Zoltán korábbi, a mű értelmezéséből kiolvasható, közvetett datálási érvéhez, s a verset a *Felhők* egyik közvetlen előzményének tekintette. Igaz, valamelyest árnyalta Ferenczi datálását, ám eközben láthatólag elfogadta azt, hogy *Az utósó ember* valamiképpen a *Felhők* korszaka közvetlen előzményéhez tartozik. Ferenczi ugyanis *Az utósó embert* 1845. szept. 10. és 24. közé tette (Ferenczi 1896, 213; ennek nyomán: PSÖM I. 1951, 324–325), s úgy vélte, hogy a *Felhők* korszaka 1845 szeptemberétől, s éppen ettől a verstől 1846 közepe tájáig tartott (Ferenczi 1896, 217, 221–222). Ez olyan értelmezési környezetet teremtett, amely egészen más fénybe állítja a költeményt. Ezt a kontextualizálást nem csupán a kritikai kiadás fogadta el, közvetett filológiai érvnek tekintvén Ferenczi magyarázatát, s tette a verset alapvetően ugyanarra a periódusra, mint Ferenczi (bár egy kicsit szűkítette is a keletkezés feltehető intervallumát: Pest, 1845. [szept. 10–22.]),³ hanem Kerényi Ferenc alapvető Petőfi-monográfiájában is ennek továbbgondolásaként kerül elő a vers. Nyitóhasonlatának a *Felhők* ciklus alapmetaforájával való hasonlósága vált ugyanis a legfontosabb bizonyítékká: „A napfény nélküli éjszaka és a napot eltakaró felhők igen alkalmasak tehát a költői válság szimbolizálására. Ilyen *Az utósó ember* nap-sírbolti lámpa, égbolt-sírbolt metaforizálása és a szintén szeptemberi *Felhő és csillag* egyéni mítoszmagyarázata” (Kerényi 2022, 211).

Megjegyzem, ha egy ilyen kontextusban gondolkozunk, akkor van arra egy halvány nyomunk, hogy a vers korábbi keletkezését összehangoljuk a kései publikálással. Kardos István segédtanító, Petőfi szalkszentmártoni időzésének, azaz a *Felhők* ciklus keletkezésének a tanúja 1854-ben egy Jókaihoz intézett levelében írta le az emlékeit erről a periódusról. Ő Petőfi munkatempóját bámulta, s azt tette szóvá, hogy a költő párhuzamosan hány művön volt képes dolgozni. Itt található a következő megjegyzése is: „És e közben még majd minden nap egy dalt szerzett, mellyek közzül a Pesti divatlapban akkor sok megjelent; többeket írószekrényébe hagyott, mellyek vagy később kerültek sajtó alá vagy kéziratban maradtak” (JMÖM Levelezés I. 1971, 134–141). Ennek a konkrétumokat nem tartalmazó, *Az utósó embert* pedig nem is említő emlékezésnek a hitelét persze több okból is kétségbe lehet vonni. Láttuk, Petőfi a művet az összes költeményeiben Pesten (s nem Szalkszentmártonban) keletkezett szövegnek minősítette; kérdéses az is, vajon Kardos István honnan tudhatott arról, hogy a költő több ekkortájt írott versét nem adta ki azonnal – mindazonáltal érdemes megfontolni

³ A verset lásd PSÖM 4. 2003, 50–51. A jegyzetek: uo. 332–334.

ezt a híradást, hiszen a tanító éppen arról beszélt, hogy Petőfi ez idő tájt dinamikus munkatempóban dolgozott. Ez pedig egymással akár össze nem egyeztethető műfajú és szemléletű művek létrehozását is jelentette – s az, hogy erről van egy kortársi reflexiónk, ezt az alkotáslélektani helyzetet is segíthet megérteni. Szemben Martinkó véleményével, amely egymást kizáró lehetőségeknek tekintette az egymástól jelentősen eltérő műveket, s datálási problémákat látott bennük.

Ha a verset a *Felhők* ciklussal hozzuk valamiféle genetikus összefüggésbe (pontosabban: ha elfogadjuk ezt a meglehetősen régi, s igazából soha meg nem kérdőjelezett szakirodalmi hagyományt), akkor Petőfi egyik jelentős poétikai kísérletének az egyik első darabját láthatjuk *Az utósó ember*ben. Még nem azt a formaelvet követi ugyan ez a költemény, mint amelyre a ciklus felépül (gnómaszerű, a költői eszközök redukciójára építő, eltérő számú, szakozatlan jambusi sorok), de a képpalkotás egésze és a vers szcenikájának végletessége éppúgy ezt készíti elő, mint ahogy a szubjektum kiélezett helyzetének az ábrázolása is.⁴

Az utósó ember eltérő intenciókat érvényesít a címében és magában a vers szövegében. Már a cím jelenléte is külön figyelmet érdemelne: a *Felhők* ciklusban ugyanis az egyes darabok nem rendelkeznek külön címmel, csak sorszámmal, azaz Petőfi itt lemondott arról a poétikai lehetőségről, amelyet a címadás jelent. Ha *Az utósó ember*nek ezen sajátosságára figyelünk, akkor feltűnő, hogy a cím szó szerint felidéz egy nagyjából húsz évvel korábbi angol nyelvű regényt, Mary Shelley *The Last Man*jét, amely az emberiség 21. századi, járvány okozta kipusztulásáról szól.⁵ Ennek a műnek azonban egyelőre semmiféle, akárcsak valószínűsíthető filológiai nyoma sem mutatható ki Petőfi tájékozódásában (természetesen azon a távoli, s nem éppen perdöntő kapcsolaton túl, hogy Petőfi tudott angolul, bár nyelvtudásának magabiztossá válása inkább későbbre tehető, s kronológiailag ismerhette volna a regényt). Ezért aztán Mary Shelley műve inkább csak koincidenziaként, a probléma egykorú világirodalmi érzékelésének párhuzamául vonható be a Petőfi-vers értelmezésébe.⁶

Érdeemes inkább a címadás megnyitotta lehetőségek azon körére figyelni, amelyet a Petőfi számára sokkal jelenvalóbb szemléleti és irodalmi hagyományok jelenthettek. Az „utolsónak maradás” állapota ugyanis többféleképpen artikulálva jelenik meg a 19. századi magyar irodalomban (részben persze már Petőfi halála után): ennek a szemléleti elemnek az egyik lehetősége egy nemzeti közösség kipusztulásának végső, egyetlen tanújának, s rajta keresztül az emlékezetben megőrzött, immár töredékes nemzeti múltnak a felmutatása.

⁴ A *Felhők* értelmezésére lásd Szilágyi 2021, 127–138.

⁵ A regényről lásd Czigányik 2011.

⁶ Ilyen jellegű említése a szakirodalomban (tudtommal először): Kovács 2023, 45–60.

Ennek az egyik legfontosabb előképe és európai népszerűsítője Osszián alakja volt. A legendás gael dalnok figurájának európai ismertségét és divatját James Macpherson kötete hozta el, amely angolul tette közzé az – állítólag – Osszián írta gael nyelvű költeményeket. Ez az irodalmi gesztus nem egyszerűen hamisítás volt (noha egy idő után így leplezték le az eredeti művek kéziratával előállni nem tudó Macpherson gesztusát), hanem legalább annyira egy orális hagyomány írott formájú újragondolása, korai előzményeként és párhuzamaként az európai romantika hasonló, irodalmi törekvéseinek, amelyek a múlt fönn nem maradt irodalmi rekvizitumait ilyen módon kívánták visszaiktatni a hagyományba. Osszián ráadásul alkalmasnak bizonyult arra, hogy mintegy az európai költészet egyik alaptípusát jelenítse meg: Osszián alakja ugyanis, Homérosszal szembeállítva, a költő és közössége sajátos viszonyát tette láthatóvá. A közösségbe beleolvadni képes, a közösségre hatni képes költő (Homérosz) mellett így kaphatott helyet a költői szubjektumban megvalósuló múltképet csak önmagának képviselni tudó személyiség, aki saját népe pusztulása után, egyedül maradván idézheti föl a dicső múlt emlékeit. Az egyedül maradás ebben az esetben a költői léttel szervesen összefügg, s mintegy a költővé válás feltétele – a létrehozott irodalmi szöveg teljes izoláltságának és hatástalanságának tudatában (vö. Hartvig 2004). Ez a mozzanat Petőfi verséből mintha hiányoznék, de azért nem teljesen: az ő „utolsó ember”-ének nem jellemzője ugyan a költői mivolt, de a megszólalás, a hangadás feltétlenül („Erőtlen hang / Leszek.”). Ennek a hagyománynak az áramában keletkezett Arany János 1850-es években írt, de töredékben hagyott epikus kísérlete, *Az utolsó magyar* is, amely éppen töredékessége miatt nehezen megítélhető, de a cselekvényvázlat fennmaradásának köszönhetően azért mégiscsak kirajzolódik benne egy hasonló tendencia.⁷

Petőfi Osszián-élményéhez rendelkezünk filológiai bizonyítékkal is: ő rendelkezett egy 1844-es Osszián-kiadással,⁸ s ebből később, alighanem már 1847-ben ugyan, de lefordított egy részletet (*Oithona*), ritmikus prózában.⁹ Azaz alighanem tisztában volt az ossziáni költőszerep lehetséges implikációival. Ezt mutatja 1847-es verse, a *Homér és Oszián* is.¹⁰

Létezik azonban egy másik tradíció is, amely az „utolsóinak maradás” állapotát – annak nem-költői feladatértelmezésével együtt – népszerűsítette, s ennek hazai megjelenése igen közel van Petőfi versének keletkezéséhez. Az „utolsó

⁷ Szövegét lásd Arany 2019, 684–699. A jegyzetek: uo. 1000–1005. Értelmezésére lásd még Szilágyi 2017, 134–136.

⁸ A könyvtár listáját lásd PSÖM V. 1956, 257. A példány máig fennmaradt, vö. *Beszélő tárgyak: A Petőfi család relikviái*, a kötetet összeállította és a bevezető tanulmányokat írta Kalla–Ratzky 2006, 115, 118.

⁹ A fordítást lásd PSÖM VI. 1956, 448–451. A jegyzetek: uo. 482–483.

¹⁰ A verset lásd PSÖM 5. 2008, 131–132. A jegyzetek: uo. 490–492.

mohikán” szintagmáról van szó, amely James Fenimore Cooper regényének a címe nyomán terjedt el nálunk – ez a könyv már 1845-ben megjelent magyarul, Gondol Dániel fordításában ezen a címen.¹¹ Cooper indián tárgyú regénye végső soron egy olyan, archaikus és természetközeli nép kipusztulásáról szól, amely a modernitás világával találkozva erőszakosan semmisül meg, noha morálisan nem lenne indokolt az eltűnése. A mű keletkezése nem is volt független az osszianizmus közvetítette elégikusságtól, ahogyan erre – az anglisztikai szakirodalom alapján – Ruttkay Veronika felhívta a figyelmet.¹² A kifejezés egyébként nálunk gyorsan elterjedt és populárisrá vált.¹³

A nemzeti közösség erőszakos megsemmisítésének a lehetősége azonban csupán az egyik változata az egyedül maradó szubjektum ábrázolására – s Petőfi versében nem erre van utalás. Hiszen semmi nem céloz arra, hogy az „utósó ember” hozzátartoznék bármilyen nemzeti közösséghez. Ám ahhoz, hogy ezt meg tudjuk tagadni, immár nem a cím intenciójából kell kiindulnunk, hanem már sokkal inkább a versszöveg tartalmi elemeiből. Ehhez pedig jó alkalmat adhat a versről szóló egyetlen egykorú reflexió, Pulszky Ferencnek az *Összes költemények*ről írott, névtelen bírálata.

Pulszky akkor hozta szóba érintőlegesen *Az utósó embert*, amikor Petőfi verseit „dagályos”-ságuk miatt bírálta – igaz, a gondolatfutam egészéhez képest ezt a verset, néhány társával együtt, kissé kiemelni látszott ebből az elmarasztalásból:

A dagály egyébiránt Petőfinél, a mint mondók, ritka, s az említettek kivül csak hat dalában akadtunk feltűnő dagályra (Képzetem 343. l. Három sziv története 350. l. Az utósó ember 354. l. Sors, nyiss nekem tért 482. l. és Egy gondolat bánt engemet 536. lapon), ezekben a dagály inkább a gondolatban fekszik, mint az előadásban, mert hogy például csak egyet érintsünk, a világszabadságért meg akarni halni, ez magában oly képtelenség, mely csak abból magyarázható, hogy a költő vagy az egy ember lehető legnagyobb erejét és hatását túlbecsülte, vagy megfelejtkezett arról, mily nagy a világ, mily végtelen az emberiség, – még a legnagyobb hiúság sem tulajdoníthat egyes ember halálának befolyást az egész emberiségre, itt az eszme dagályos (Magyar Szépirodalmi Szemle, 1. évf. [1847], I., 19. szám [máj. 9.], 299. A kritikát lásd még Endrődi 1911, 286–292. A konkrét szöveghely: 290. A főszöveg idézete az egykorú publikációt követi.)

¹¹ Cooper 1845. Az eredeti regényt 1826-ban adták ki. A Gondol-féle fordítás második, javított kiadása 1873-ban jelent meg Ráth Mórnál.

¹² A Cooper-szakirodalom Ossziánra vonatkozó részének felsorolását lásd Ruttkay 2018, 84.

¹³ Számos példa erre: Szilágyi 2020.

A gondolatmenet legfőbb érdekessége most szempontunkból abban rejlik, amiben Pulszky teljesen értetlennek bizonyul: láthatólag ő nem tudta elfogadni a nembeli értelmű általánosítást Petőfi költészetében, s ezért utasította el a világszabadság gondolatát, „dagály”-nak minősítvén azt, ami Petőfi „forradalmi látomásvers”-einek egyik központi kategóriája volt.¹⁴ Márpedig *Az utósó ember* is hasonló módon, a nembeli emberről beszél, amikor a vers szólama az emberiségből utoljára életben maradó személyt jeleníti meg.

Ez pedig az „örök zsidó” motivikus hagyományát idézi föl.

A Golgotára induló Krisztustól megátkozott, s emiatt a második eljövételig (a parúziáig) kényszerűen életben maradó zsidó figurájának apokrif bibliai gyöke-
rek alapján kiterjedt kultúrtörténeti hagyománya van, amely éppúgy kiterjed a vallásos ponyvára és a folklórra, mint a szépirodalomra.¹⁵ Az időközben erősen átalakuló történetben a főhős figurája a végtelen bolyongás és a megváltásként felfogott halál iránti sóvárgás hordozójává minősült át.

Petőfi ehhez a szöveghagyományhoz is fordítóként jutott el, ráadásul ez esetben korábban, mint ahogy az a verse megszületett volna. 1844-ben fordította le ugyanis – valószínűleg németből – Eugène Sue *Le juif errant* című regényének a bevezetését.¹⁶ Sue regénye az „örök zsidó” témájának az egyik, talán a legnagyobb hatású 19. századi feldolgozása – s noha a fordításból több részlet nem jelent meg, aligha tételezhető föl, hogy Petőfi (ha máshonnan nem) akkor a regényből ne ismerte volna meg az apokrif hagyomány fő vonulatait.

Petőfi versében Ahasvérus történetének legfontosabb korjelző elemei (így például a főhős zsidó mivolta, Jézussal való találkozása) nem kaptak helyet, megmaradt viszont a legfontosabb momentum: az egész emberiséget túlélő, tökéletesen egyedül maradó s végre halni vágyó figura szólama, amely az egész létezést az ő egykor bekövetkező halálának díszletéül fogja föl. Ennek megfelelően kaphat külön hangsúlyt *Az utósó ember* narratori szólamában a halál megszólítása: hiszen a végső találkozás immár kettejük végső küzdelmévé lép elő, amelyben a narrátor eleve a számára pihenést jelentő vereségre készül, miközben tudja, hogy eddig éppen ő győzte le a halált, azért maradhatott utolsónak az emberiségből. Petőfi versének ez a vonatkozása azért sokatmondó, mert a témával nem ő birkózott egyedül: Vörösmarty Mihály életművében 1837-től 1848-ig dokumentálható a nagy terv, hogy *Örök zsidó* címmel drámát (vagy drámai költeményt) írjon. A műfaji preferenciák sem láthatók tisztán, mert a vállalkozásból két, különböző időpontban keletkezett cselekvényvázlat, valamint

¹⁴ Pulszky kritikájáról, más mozzanatokot kiemelve: Korompay 1998, 412–414, 422–423.

¹⁵ Erről a hagyományról alapvetően: Nagy 2001.

¹⁶ A fordítás: *PSÖM VI*. 1956, 390–392. A jegyzetek: uo. 475–477.

néhány sornyi, egyébként hihetetlenül erőteljes verses szöveg maradt csak fenn, márpedig ezek bármelyik műfaj irányába fejlődhetnek volna.¹⁷ A nagyszabású töredékkal a legrészletesebben foglalkozó Fehér Géza így összegezte a tanulságokat: „A töredékek azt sugallják, hogy az élet kipusztulásának témáját, amely az egész életmű folyamán megjelenik, az *Örök zsidó*ban kívánta végső egységbe szőni [Vörösmarty – Sz. M.]” (Fehér 1970, 179).

Petőfi verse szempontjából a Vörösmarty első töredékében megfogalmazott cselekvényvázlat a különösen érdekes. A perszonifikált Halál ugyanis itt kerül szembe az „örök zsidó”-val, aki fölött nincs hatalma. Az „örök zsidó” képzetébe itt már az „utolsó ember” – azaz az emberiségből legutoljára fennmaradt személy – képe épül bele: valaki, aki halhatatlan, s mindenkit túlélt, úgy találkozik a halállal, hogy képes azt le is győzni. Ebbe az alaptörténetbe vegyül bele egy másik, mitológiai gyökerű változat: a halott szerelmeséért az életét a halálnak följajánló ifjú az Alkésztisz-mítosz¹⁸ egy variánsa, s ennek azért lehet ezen a ponton jelentősége, mert az ifjú számára tétje van az élete feláldozásának, míg az „örök zsidó” számára, aki pedig mindkét fiataalt képes megszabadítani, már voltaképpen nincs. Az „örök zsidó” eredete és státusza ebben a vázlatban még csak fel sem sejlik. Pedig a történet fortunáját végigkövetve jól látszik, hogy itt alapvetően két lehetőség is kínálkozott volna, ám Vörösmarty egyikhez sem csatlakozott: az Ahasvérus-mítoszt megalapozó, kanonikus Máté-evangéliumban az örök élet krisztusi ígérete áldásként jelenik meg (Mt 16,28), ami aztán az apokrif változatban átokká és csapássá válik.¹⁹ Vörösmartynál a Borynak nevezett Ahasvérus mint eredendő (azaz kezdet nélküli) mitikus ellenfél áll szemben a halállal – Krisztusról, Istenről itt szó sem esik. Ehhez az első cselekvényvázlat-hoz kapcsolódik egy rövid, versben kidolgozott dialógus is, az „örök zsidó” és a Halál párbeszéde, s ez azt mutatja, hogy az „örök zsidó” lesz az, s nem a Halál, aki szemlélőjévé válhatik a világ teljes pusztulásának, az emberiség kihalásának.

Az utolsó ember szcenikus elemei – ideértve a narrátor monológjaként megte-remtett, senkit meg nem szólító szólamot is – mintha ennek az Ahasvérus-mítoszban benne rejlő történetvariánsnak lennének a redukált változatai. Petőfi versében nincs arra magyarázat, miért marad egyedül a megszólaló hang mögé képzelendő személy, s miképpen válik nembeli képviselőjévé az egész emberiségnek. Nem világos, miért értelmezi ez a hang a világ egészét sírként és koporsóként (bár az a szemlélet a „földi siralomvölgy” képzet variációjaként is felfogható). Az utolsó ember és a halál szembenállása mellett semmi szerep nem jut

¹⁷ Ezek elemzésére lásd Szilágyi 2021a, 227–241.

¹⁸ A mítoszból és környezetéről lásd Kerényi Károly 1977, 284–285.

¹⁹ Erről részletesebben Nagy 2001, 82–86.

sem Istennek, sem a megváltás művének, így az sincs kifejtve, miért bizonyul olyannyira fontos, végső erőpróbának a halállal való találkozás. Mindezek az elemek azonban Vörösmarty imént említett, kifejtetlenül maradt koncepciójában mind egymással összefüggő értelmezést kaphattak volna. Petőfi természetesen aligha lehetett annak tudatában, hogy Vörösmarty egy ilyen művön dolgozik – de az, amit ebben a versében megvalósított, mégis termékeny kapcsolatban áll ezzel a tervvel.

S ez a kapcsolat szorosabb és esztétikailag megvilágítóbb erejű, mint az Arany János későbbi, az 1850-es években keletkezett, *Az örök zsidó* című versének az ide idézése, noha tematikailag természetesen ez az Arany-vers is beletartozik a téma tárgy történetébe.²⁰

Ezeket az összefüggéseket az eddig felmerült intertextuális azonosítások nem észlelték: a nyitóhasonlat kapcsán Horváth János Byron *Darkness* című versére hivatkozott,²¹ Szigethy Gábor szerint a *Rómeó és Júlia* kriptajelenetének a hatása mutatható ki a versben – de nem a maga tragikusságában, csak mintegy díszletelemként (Szigethy 1979, 113), a záró sorok kapcsán pedig Horváth János az *Othellóra* utalt (Horváth 1922, 536). A kritikai kiadás Horváth két párhuzamát igencsak távoli asszociációnak nevezte, s Szigethy javaslatát sem látszott igazán találónak érezni (PSÖM 4. 2003, 333).

Pedig az „utolsó maradás” kézenfekvő, és Petőfi számára adva lévő hagyományait már csak azért is érdemes számontartani, mert ennek révén az életmű utolsó darabjához, a *Szörnyű idő* című vershez is kapcsolatot és előképet találhatunk *Az utósó emberben*. A *Szörnyű idő*ben is a magára maradó, s ott már a költői és/vagy a történetírói szerepet is magára vállaló szubjektum metafizikai magányáról van szó: a háború, a végső pusztulás tapasztalatai ugyanis nem adhatók át. Nincs rá nyelv, amelyen elmondhatóak, nincs közeg, amely értené a közlést, s ami még kietlenebbé teszi a szituációt, hiányzik az a transzcendens háttér is, amely alapján az Apokalipszis jeleként lehetne értelmezni a közösség kipusztítását, pedig ez alapján még lehetne a veszteségnek üdvtörténeti háttére és küldetése.²²

A *Felhők* ciklus egyik fontos újdonsága a Petőfi-életművön belül a forma megújításában ragadható meg: Vajda András kifejezetten verstani kiindulású áttekintésében figyelemre méltó összefüggéseket tudott megállapítani a későbbi pályaszakasszal (Vajda 1973). Ha *Az utósó embert* is ennek a törekvésnek az áramában helyezzük el – amiként ez a szakirodalmi hagyományban meggyőző

²⁰ A vers értelmezéséről lásd Szilágyi 2017, 221–224. A téma világirodalmának tárgy történetét (a magyar vonatkozások nélkül) lásd Frenzel 2005, 19–27.

²¹ Horváth 1922, 536. A versnek volt magyar fordítása: Lukács 1834.

²² Erről bővebben lásd Szörényi 1989.; Szilágyi 2023.

módon már eddig is megvalósult –, akkor érdemes felfigyelnünk ennek a versnek olyan versmondattani újdonságaira, amelyek egyrészt Petőfi prózájának és drámájának szövegvilágára emlékeztetnek, másrészt pedig *Az apostol* verseléség mutatnak előre. Az utolsó egység – amelyet a 36. sortól lehet számítani, de különösen az utolsó három sor – ugyanis valami olyan eszközt alkalmaz, amely a költemény egészén belül is váltást jelez:

*Bátran jöhetsz. Meg nem támadlak.
Hagyom magam. Erőtelen hang
Leszek. Te szélvész légy. Sodorj el.*
(PSÖM 4. 2003, 51.)

Itt megszűnik az a korábbi, túlnyomó gyakorlat, hogy a verssor egy mondat vagy tagmondat kereteivel válik azonossá, sőt, még csak nem is egy gondolati egység tölti ki ezt. Petőfi elkezd rövid mondatokat alkalmazni, sőt, a verssort két mondatra tagolja, s ezzel erőteljesen felgyorsítja a vers dikcióját. S ez még hatásosabb, mivel olyan monológról van szó, amely amúgy is egy beszélő hang imitációjának tekinthető. Mindez pedig éppen akkor következik be a versben, amikor tartalmilag éppen a halál várásának megbékélt állapotáról van szó, azaz ezáltal komoly feszültség keletkezik éppen a vers lezárásában. Ezen kereteken belül értékelendő az utolsó előtti sor enjambement-ja, amelynek merész, a vers korábbi soraiban elő nem forduló használatára már Lukácsy Sándor is rácsodálkozott (Lukácsy 1996, 219). A kritikai kiadás pedig tovább is szőtte ezt a megfigyelést azzal, hogy a „verstani megfigyelés közvetett érve lehet a hagyományos datálás, a *Felhők* előtti megírás mellett” (PSÖM 4. 2003, 333). Igaz, nincs kifejtve, mire is gondolt itt a sajtó alá rendező Kerényi Ferenc, de alighanem a formai megújulást is jelentő *Felhők* ciklus verstani sajátosságai adták ennek a kijelentésnek az alapját.

A sírboltként felfogott világban jelen lévő narrátor képe azért is figyelemre méltó, mert Petőfi itt teremti meg – fölhasználván egy, a korszak Magyarországon létező fóbia eleven jelenlétét²³ – az élve eltemetés irodalmi motívumát a maga számára,²⁴ amely aztán belekerült *A hóhér kötele* című regényébe. Igaz, ott ez az egyik női szereplő szólamaként s nyomasztó lehetőségként jelenik meg, de majdan ezt Jókai valóban cselekvényelemmé teszi: a *Politikai divatokban* éppúgy, mint *A hulla férje* című drámájában.²⁵ *Az utósó emberben* azonban ez még nem

²³ Erről lásd Horányi 2003.

²⁴ Természetesen vannak előképek a tetszhalál irodalmi ábrázolására már a korábbi időkben is, ilyen volt Bolyai Farkas színműve, *A párisi per*, amely először dolgozta föl azt a témát, amelyet utóbb Jókai Mór is: vö. Kerényi 1992.

²⁵ Erről részletesebben lásd Szilágyi 2021, 336–337.

a későbbiekben domináns jellegét mutatja, azaz az eltemetés folyamatának éber tudattal történő szemlélése és kommentálása, valamint a tetszhalálból ébredés nem mint az életbe való visszatérés lehetősége mutatkozik meg, hanem éppen ellenkezőleg: a sírban lét az élet utolsó szakaszává, s a halál várásának az alkalmává válik. S ezzel nagyon közel kerül a kísértet-lét irodalmi ábrázolásához is, amely az 1840-es években elkezdődő ábrázolási divattá vált a magyar irodalomban, a nyoma ott van Petőfi életművében (vö. Margócsy 2011), későbbi utóéletét pedig Arany Jánosnak a kísértetiességet felhasználó (s az élet és halál határvidékét és átjárhatóságát állító) balladái fémjelzik.²⁶

Petőfi versének egy sora pedig utóbb vendégszöveggként majd Arany János egyik fontos költeményében tér vissza. Petőfinél ugyanis a halál megszólításakor olvasható a következő három sor:

*Ne félj, nem az vagyok, ki voltam,
Ki egykor vakmerő kebelrel
Dacoltam sorssal és világgal.*
(PSÖM 4. 2003, 51.)

A *Letésem a lantot* című Arany-vers első strófájában pedig ezt olvashatjuk:

*Nem az vagyok, ki voltam egykor,
Belőlem a jobb rész kihalt.*
(Arany 2017, 54.)

Az intertextuális kapcsolat még érdekesebb, ha ehhez hozzászámítjuk Tolnai Vilmos észleletét, hogy ez a sor horatiusi (Carmina IV. 1.), esetleg ovidiusi (Tristia III. 11, 25) reminiscencia, amelyet utóbb sokan idéztek vagy imitáltak – ezek között egyébként Tolnai nem említette Petőfit.²⁷ Petőfi és Arany verseinek a szöveggörnyezete is erősen összefüggni látszik: Arany versében innentől kezdve a szervességet nélkülöző, az eleven tartalmat végleg elvesztő létezés képei bukkannak föl, azaz a költemény világa éppúgy a halál közegében játszódik, mint ahogyan ezt Petőfinél láttuk. Sőt, a későbbiekben a „Szó, mely kiált a pusztaságba” sor is olvasható, amely *Az utósó ember* narrátora önmagára alkalmazott metaforájának („Erőtelen hang / Leszek.”) az újramondásaként és átértelmezéseként is felfogható. Hiszen Arany-nál a sor bibliai parafrázis: Máté evangéliumában Keresztelő János önmeghatározásaként szerepel (Máté 3,3), s így János küldetésének a lényegét határozza meg (Ézsaiás prófétára visszautalva: Ézsaiás 40,3), azaz a Megváltó eljövételének a hirdetését mondja ki. Ilyenformán

²⁶ Bővebben Szilágyi 2017, 225–263.

²⁷ Tolnai 1917. Lásd még Rimócziné 1985; Korompay 1972, 67. Korompay itt Petőfi versét is említette, bár a szövegkapcsolatot nem próbálta meg mélyebben értelmezni.

pedig a korábbi sorok jelentése is átértelmeződhet: a halál és a halál nyomainak a helye ugyanis a feltámadás bizonyosságával töltődhet fel. A Keresztelő Szent Jánosra tett utalás éppen a testi feltámadás bizonyosságát állítja. Szemben Petőfivel, amely a halál abszolút hatalmát illusztrálja.²⁸

Az utósó ember még ebben is összegző és a pálya későbbi szakaszaihoz vagy éppen későbbi irodalmi jelenségekhez utat nyitó, kezdeményező erejű szöveg. Érdemes hát a nagyobb figyelemre.

Függelék

Petőfi Sándor: Az utósó ember

Mi az fölöttem? ég vagy sírbolt?
Igen, sírbolt, a mellyben a föld,
Ez óriás koporsó fekszik.
És ott fejem fölött az a fény
A nap? vagy a sírbolti lámpa?
Igen, sírbolti lámpa, mellynek
Bágyadtan pislogó sugára
Sötétségét a síri éjnek
Halvány piros-sárgára festi.
S milly hallgatás!... de, hah, mi zendül
A némaságnak közepette?
Madárszó vagy leánydal? Oh nem!
A férgek rágják a koporsó
Behunyt szemű, hideg lakóit.
Igen, behunyvák a szemek mind,
Mellyekben egykor szerelemnek
S gyűlölségnek szikrája lángolt,
S a mellyekből olly undorítón
Nézett ki, mint a kéjleányok
A bordélyházak ablakából,
A gőg, irigység, elbizottság,
A megvetés, alázatosság.
Behunyvák a szemek, s hideg már
A sziv, e kis pokol, a melly száz
Meg száz ördögnek volt tanyája,
Hol a bünök máglyája égett

²⁸ Bővebben lásd Szilágyi 2017, 210–212.

Kihamvadatlan lángolással.
Hanem már mindeneknek vége.
Alszik már a becsületorzás,
Barát- s honárulás, s egyéb szörny,
S a melly őket nyomban követte,
A lelkiösmeret marása...
De ez nagyon régen halt már meg,
Az újabb kornak nemzedéke
Ismerte ezt csupán hiréből. –
Mindennek vége. Minden alszik.
Becsukva a szem. Húlve a szív.
Csak én magam vagyok még élő
A sírbolt roppant üregében,
S tünődöm, egy vendégre várván,
A késedelmező halálra.
Halál, mért nem jössz? félsz talán, hogy
Megbirkozom veled s legyőzlek?
Ne félj, nem az vagyok, ki voltam,
Ki egykor vakmerő kebellet
Dacoltam sorssal és világgal.
Bátran jöhetsz. Meg nem támadlak.
Hagyom magam. Erőtelen hang
Leszek. Te szélvész légy. Sodorj el.

(A vers szövege a kritikai kiadás alapján: PSÖM 4. 2003, 50–51.)

Irodalom

- Arany János. 2017. *Kisebb költeményei*. S. a. r. és a kísérőtanulmányt írta Szilágyi Márton. Budapest: Helikon.
- Arany János. 2019. *Elbeszélő költemények*. S. a. r. Török Zsuzsa. Budapest: Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet.
- Cooper. 1845. *Az utolsó mohikán: Angol regény*. I–II. kötet. Ford. Gondol Dániel. Pest: Hartleben Konrád Adolf.
- Czigányik Zsolt. 2011. *Az utolsó ember: a halálfélelem utópiája*. Mary Shelley ellenutópiába torkolló történelmi családregénye. In *Ritka művészet – Rare Device: Írások Péter Ágnes tiszteletére – Writings in Honour of Ágnes Péter*, szerk. Ruttkey Veronika, Gárdos Bálint, Timár Andrea. 104–115. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Angol-Amerikai Intézet Anglisztika Tanszék.
- Endrődi Sándor. 1911. *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849: Egykorú nyomtatványok másaival*. Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa.

- Fehér Géza. 1970. Egy gigantikus torzó Vörösmarty költői hagyatékában: Az Örök zsidó töredékei és vázlatai (1837–1848). *Irodalomtörténet* 52 (1): 179–190.
- Ferenczi Zoltán. 1896. *Petőfi életrajza*. II. kötet. Budapest: Franklin-Társulat.
- Frenzel, Elisabeth. 2005. *Stoffe der Weltliteratur: Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*. 10. Auflage. Stuttgart: Alfred Körner Verlag.
- Hartvig Gabriella. 2004. Ossian in Hungary. In *The Reception of Ossian in Europe*. Ed. Howard Gaskill. 222–239. London – New York: Thoemmes Series. (The Athlone Critical Traditions Series. The Reception of British Authors in Europe.)
- Horányi Ildikó. 2003. *A látszatos halál: A magyarországi tetszhalál-fóbia története*. Budapest: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum.
- Horváth János. 1922. *Petőfi Sándor*. Budapest: Pallas.
- JMÖM Levelezés I. 1971. *Jókai Mór levelezése (1833–1859)*. S. a. r. Kulcsár Adorján. Budapest: Akadémiai.
- Kalla Zsuzsa és Ratzky Rita szerk. és bev. 2006. *Beszélő tárgyak: A Petőfi család relikviái*. Budapest: PIM.
- Kerényi Károly. 1977. *Görög mitológia. I. Történetek az istenekről és az emberiségről. II. Hérosztörténetek*. Ford. Kerényi Grácia. Budapest: Gondolat.
- Kerényi Ferenc. 1992. Bolyai Farkas *A párisi per* című érzékenyjátékának forrásáról. *Irodalomtörténet* 73 (3): 607–610.
- Kerényi Ferenc. 2022. *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*. 2. kiadás. Budapest: Osiris.
- Korompay [H.] János. 1972. A kompozíció harmóniateremtő szerepe az elegico-ódában. In *Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszáról*, szerk. Németh G. Béla. 43–74. Budapest: Akadémiai.
- Korompay H. János. 1998. A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása. Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas.
- Kovács Adorján. 2023. *A próteuszi Petőfi: Kísérletező és anticipáló költészete 1845–49. 2., bővített kiadás*. Budapest: Ad Librum.
- Lukács Móric. 1834. Sötétség (Byron után). *Társalkodó* 3 (5): 17.
- Lukácsy Sándor. 1996. Petőfi-morzsák 2. Petőfi, az avantgarde költő. In *Egy hazánk van*. 217–220. Pécs: Jelenkor.
- Margócsy István. 2011. Petőfi mint hazajáró lélek: A Szeptember végén százhatvanadik születésnapjára. In *Petőfi-kísérletek: Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*. 231–256. Pozsony: Kalligram.
- Martinkó András. 1973. Alkotásmód és kronológia. In *A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve 10.*, szerk. V. Nyilassy Vilma. 11–35. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- Nagy Ilona. 2001. Ahasvérus, vagy a Jézus által megátkozott, örökké élő zsidó. In *Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklór*. 82–106. Budapest: L'Harmattan.
- Pándi Pál szerk. 1976. *Petőfi állomásai: Versek és elemzések*. Budapest: Magvető.
- Petőfi Sándor. 1847. *Petőfi összes költeményei*. Pest: Emich.

- PSÖM I. 1951. *Petőfi Sándor költeményei 1. 1842–1845.* S. a. r. Varjas Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PSÖM V. 1956. *Petőfi Sándor vegyes művei: Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások.* S. a. r. V. Nyilassy Vilma – Kiss József. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PSÖM VI. 1956. *Petőfi Sándor prózafordításai.* S. a. r. V. Nyilassy Vilma – Kiss József. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PSÖM 4. 2003. *Petőfi Sándor összes költeményei (1845. augusztus – 1846): Kritikai kiadás.* S. a. r. Kerényi Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PSÖM 5. 2008. *Petőfi Sándor összes költeményei (1847): Kritikai kiadás.* S. a. r. Kerényi Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rimócziné Hamar Márta. 1985. Arany János Exegi monumentumának horatiusi vonatkozásai. *Irodalomtörténet* (67): 967–972.
- Ruttkey Veronika. 2018. „Már akár igazi akár ál”. Az *Osszián* és a naiv eposz problémái. In *Rejtőzködő Kalliopé: Tanulmányok Arany János Naiv eposzuk című írásáról*, szerk. Csonki Árpád. 65–102. Budapest: reciti.
- Szigethy Gábor. 1979. *Shakespeare-t olvasó Petőfi.* Budapest: Magvető.
- Szilágyi Márton. 2017. „Mi vagyok én?": *Arany János költészete.* Budapest: Kalligram.
- Szilágyi Márton. 2020. „Húnyó nép közt Osszián”: Arany János és a *Kosmopolita költészet.* *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2): 250–258.
- Szilágyi Márton. 2021. *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor.* Budapest: Osiris.
- Szilágyi Márton. 2021a. „Miért én éltem, az már dúlva van”. *Vörösmarty-tanulmányok.* Budapest: Kalligram.
- Szilágyi Márton. 2023. A szekularizált Apokalipszis. Petőfi Sándor: Szörnyű idő. *Látó* 34 (1): 66–73.
- Szörényi László. 1989. Apokalipszis helyett kataklizma: Petőfi utolsó verse. In „*Multaddal valamit kezdeni*”: *Tanulmányok.* 94–118. Budapest: Magvető.
- Tolnai Vilmos. 1917. Arany János: Letészem a lantot című verséhez. *Irodalomtörténet* (6): 167.
- Vajda András. 1973. Petőfi verselésének néhány funkcionális vonása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 77 (1): 50–71.

Marton SILAĐI

GLAS IZ GROBA

Šandor Petefi: „Potonji čovek”

Studija govori o jednoj od najmanje analiziranih pesama Šandora Petefija (1823–1849), jednog od najznačajnijih mađarskih pesnika 19. veka. U pitanju je pesma *Az utós ember / „Potonji čovek”*. Nakon predstavljanja njene filološke pozadine, u centar analize dospeva pitanje porekla i mogućih paralela sa ključnim kompozicionim elementom pesme, odnosno sa likom poslednjeg čoveka (pesma se može smatrati njegovim monologom). Osim mogućih

odjeka iz svetske književnosti (na primer, romana Meri Šeli *The Last Man/Poslednji čovek*), studija ukazuje na nesumnjivu filološku vezu sa mitom o Osijanu i pričom o Ahasveru, koja je iznedrila lik „Večnog Jevrejina”. Oba ova drevna tradicionalna korpusa su dokazano bila sastavni deo obrazovanja Šandora Petefija, koji se okušao i u prevodima iz njih.

Ključne reči: Šandor Petefi, pesma „Potonji čovek”, ciklus „Oblaci”, legenda o Ahasveru, Osijan

Márton SZILÁGYI

A VOICE FROM THE GRAVE

Sándor Petőfi: Az utósó ember (The Last Man)

This paper discusses one of the least analyzed poems by one of the most significant Hungarian poets of the 19th century, Sándor Petőfi (1823-1849). After presenting the philological background, the analysis focuses on the question of the origin and parallels of the most important element of the poem's setting, the image of the last man left of humanity (the poem can be seen as his monologue). Apart from the parallels that can be drawn with works in world literature (such as Mary Shelley's novel *The Last Man*), the paper finds a real philological connection with the Ossian myth and the story of Ahasuerus, which creates the image of the 'eternal Jew', since both these antecedents are demonstrably part of Petőfi's literary background, and he translated from both traditions.

Keywords: Sándor Petőfi, the poem *Az utósó ember*, Clouds cycle, The Myth of Ahasuerus, Ossian